

(Gönderim Tarihi: 28 Ekim 2017 Kabul Tarihi: 30 Ekim 2017)

MEVÂLÎ TABİÛLERİN FIKHÎ AYETLERE YAKLAŐIMI

(“Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer” Örneği)*

Doç. Dr. Yunus Emre GÖRDÜK*

Özet

Kur’ân’ın ilk muhatapları, Hz. Peygamber’in (sas) yaşamına şahit olan sahabe-i kirâm kuşaağıydı. Onların öğrencileri olan ikinci kuşak ise “tâbiûn” diye anılmaktadır. Bir bakıma tâbiûler, ashâb ile gelecek kuşaklar arasında köprü görevini üstlenmişlerdir. Tâbiû bilginler içinde “mevâlî”ye mensup olanların oranı oldukça fazladır. İslami ilimlerin temelini oluşturacak binlerce rivâyet, bilgi ve yorum onlar sayesinde elimize ulaşmıştır. Bu makalede tâbiûn kuşaağının parlak simalarından olan Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer’in fikhî âyetlerle ilgili rivâyetleri ele alınacaktır. İbn Ömer’in hem öğrencisi hem de günlük işlerinde yardımcısı olan Nâfi‘’in aktarımlarından, Kur’ân-ı Kerîm’in onlar tarafından salt bir “tefsir” objesi olarak değil, doğrudan hayatın içinde ve hayata dokunan bir ilâhî buyruklar bütünü olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle onlar âyetleri sadece “tefsir” etmek için değil, gereklerine göre “amel” etmek için öğrenip, sonrakilere de o şuurla öğretmeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Mevâlî, tâbiû, fikhî, âyet, Nâfi.

**Mawali Tabioun’s Approach to the Qur’an Verses which Related to Fiqh
(The Example of “Nafi‘ Mawla Ibn Umar”)**

Abstract

The first interlocutors of the Qur’an were the sahabi who were witnesses to the life of the Prophet Mohammad (pbuh). The second generation, who is their student, is called “tabioun”. The tabioun in one sense undertook the task of bridging sahabi and future generations. The proportion of those belonging to “mawali” among the scholars belonging to the tabioun is rather high. Thanks to them, thousands of narrations, information and interpretations have arrived that will form the basis of Islamic sciences. In this article, narrations of Nafi Mawla Ibn Umar, who is one of the leading names of the tabioun, about the fiqh verses will be handled. It is understood from the narrations of Nafi, both student of Ibn Umar and assistant in daily affairs, that the Qur’an is not a pure object of tafsir by them. Indeed, for them, the Qur’an is the holy commandments, is in life, and is directly touching life. In other words, they did not only try to interpret the verses (tafsir activity), but to learn to “act” as he ordered and then tried to teach those with the consciousness.

Keywords: Mawali, tabioun, ayat (verse), verses about fiqh, Nafi‘ Mawla Ibn Umar.

* Bu makale, daha önce yazar tarafından yapılan ve “*Tâbiûn Dönemi’nde Kur’ân Tefsiri -Nâfi‘ Mevlâ İbn Ömer Örneği-*” adıyla basılan çalışmanın ilgili bölümlerinden istifadeyle hazırlanmıştır.

* Doç. Dr., Balıkesir Üni. İlahiyat Fak. Temel İslam Bilimleri Bölümü Tefsir Ana Bilim Dalı;
yunusemre.gorduk@gmail.com

GİRİŞ

“Mevâlî”, sözlükte *dost, yardımcı, müttefik, ortak, arkadaş, amcaoğlu, komşu, yakın akraba, sahip, efendi, koruyucu, nimet veren kimse, kendisine nimet verilen kimse, köleyi azat eden efendi, efendisi tarafından azat edilen köle* gibi anlamlara gelen “mevlâ” kelimesinin çoğuludur. Yani “mevlâ” kelimesi, iki zıt anlamı da ifâde edebilen, yani hem ism-i fâil hem de ism-i mef’ûl manasında kullanılabilen bir kelimedir.¹ Kur’ân-ı Kerîm’de sahip, dost, koruyucu, nimet verici anlamında Allah’ı ifâde etmek için “mevlâ”²; yakın akrabayı ifâde etmek için “mevâlî”³ kelimeleri kullanılmıştır. Ayrıca *kötü arkadaş, kötü dost* anlamındaki “bi’se’l-mevlâ (بِسْءِ الْمَوْلَى)”nın da Allah’tan başka tapılan şeyler için kullanıldığı görülmektedir.⁴

Burada kastedilen “mevâlî” ise memlükler/köleler tabakasını oluşturan insanlardır. Bunlar genelde etnik köken itibariyle Arap olmayan kimselerden oluşurdu ancak böyle bir şart yoktur. Câhiliyye döneminde esir edilerek veya kesilen yollarda, basılan kervanlarda ganimet olarak alınarak memlükleştirilen Araplar da vardı. Örneğin Hz. Peygamber’in (sas) azat ettiği mevlâsı olan Zeyd b. Harîse bunlardan biridir.⁵ Bu çerçevede ele alınacak olursa Arap toplumunda “mevlâ” temel anlamıyla bir kişinin nesebine azatlı olarak intisap eden kişiyi ifâde etmekteydi. Yani azat olunan köle, hılf/anlaşma yapmak suretiyle karşı tarafın bir yakını hükmünde “*el-mevlâ*”sı olurdu.⁶ Azat edilmesi bakımından *mevlâ*, Araplarda hürlerle köleler arası bir orta sınıf konumundaydı. Mevlâ sınıfından olan kişi, onu azat eden kişiye, onun kabîlesine ve boyuna nisbet edilirdi. Örneğin Hz. Abbas’ın azat ettiği köle “*mevlâ Abbas*”, “*mevlâ Benî Hâşim*”, “*mevlâ Kureyş*” aynı zamanda da “*mevlâ Mudâr*” olurdu. Çünkü Hz. Abbas, *Hâşimî*, *Kureyşî* ve *Mudârî*ydi. Ayrıca bu azatlı kişiler, “*mevlâ Ehli’l-Medîne*”, “*mevlâ Ehl-i Mekke*” şeklinde azat edildikleri beldelere de nisbet edilirdi. Kısacası mevlâlar, nisbet edildikleri sülâle ve ailelerin akrabaları gibi olurdu; ancak bu yakınlık, kan bağı olan akrabalıklar gibi sarîh ve belirli bir akrabalık değildi. Bu nedenle “mevlâ” olan kişi, *arkadaş, yakın, amcaoğlu, amca, oğul, komşu, anlaşmalı, konuk, muhib,*

¹ Geniş bilgi için bkz.: İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab*, Dâru’s-Sâdir, Beyrut 1992, XV, 407-410; Ebu’l-Feyz Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, Dâru’l-Hidâye, trz., LX, 243-245.

² Bakara, 2/ 286; Enfâl, 8/ 40; Hacc, 22/ 78.

³ Nisa, 4/ 33; Meryem, 19/ 5.

⁴ Hacc, 22/ 13.

⁵ Geniş bilgi için bkz.: Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arabi Kable’l-İslâm*, Dâru’s-Sâkî, Beyrut 2001, XIV, 149-151.

⁶ Ali Hatalmış, “İslam’ın İlk Dönemlerinde İdârî Hayatta Köle ve Mevali”, *ÇÜİFD*, C: XIII/2, s. 152-153.

hısım, tâbi’ ve benzeri yakınlık bildiren sıfatlarla anılabilirdi. Bu sıfatların çoğu mevlâ için mecâzî olarak kullanılırdı.⁷

Bu çerçevede “*mevlâ*” kavramının câhiliyye döneminde öncelikle hürriyetine kavuşmuş köle mânasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Azat edilmiş kölelere “*ıtk*” veya “*itâka*” mevlâsı denilmiştir.⁸ İslâmiyet’i kabul eden Mevâlî, hukuken Müslüman Araplar’la eşit sayılmıştır. Hz. Peygamber (sas), Arap Müslümanlarla, daha önce köle olan azatlı Müslümanlar veya başka ırktan olan Müslümanlar arasında bir ayırım gözetmemiştir. Bu kişiler İslâm’a hizmetleri ölçüsünde îtibar kazanmıştır.⁹ Zeyd b. Hârîse’nin Mu’te Savaşı’nda İslâm Ordusu’na komutanlık yapmış olması bu durumun en bâriz örneklerindedir.¹⁰ Böylelikle tarihî süreç içerisinde çeşitli anlamlar ifâde eden “*mevlâ*” veya “*mevâlî*” kelimelerinin Hz. Peygamber’in risaleti ile birlikte “*sahip*”, “*dost*”, “*yardımcı*” ve “*efendi*” gibi anlamlarıyla ön plana çıktığı görülmektedir. Bu durum, Câhiliyye döneminde kendilerine hiç îtibar edilmeyen bir sosyal sınıfın İslâmiyet’le ne kadar şerefli bir mertebeye yükseldiklerinin de göstergesidir.¹¹ Onların kazandığı bu şerefi çeşitli vesilelerle ifâde eden Hz. Peygamber (sas) bir keresinde: “*Cennet üç kişinin özlemi içindedir: Ali, Ammâr ve Selmân*”¹² buyurmuştur. Ammâr’ın babası Yemen’den Mekke’ye sığınmış ve Sümeyye isimli bir câriye ile evlenmişti. Kendisi de Arap olmasına rağmen câhiliyye döneminde Araplar’ın hürleriyle aynı kategoride değerlendirilmemekteydi. Öte yandan Selmân hem Fârs soyundanı hem de hür değildi. Mevâlîden sayılan bu iki sahâbînin Hz. Ali ile beraber zikredilmesi şüphesiz ki İslâm’ın evrensel adâletinin ve insana verdiği değer’in göstergesidir.¹³

⁷ Corci Zeydan, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî*, Dâru Mektebeti’l-Hayât, Beyrut trz., IV, 302.

⁸ Geniş bilgi için bkz.: Zeydan, *Târîhu’t-Temeddüni’l-İslâmî*, IV, 302-305; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, VII, 366-369; Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996, s. 25-32; Mustafa Öztürk, *Mevâlînin Hadîs Rivâyetindeki Yeri*, Yedirenk, İstanbul 2012, s. 17-28.

⁹ Bkz. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 53-58; İsmail Yiğit, “Mevâlî”, *DİA*, İstanbul 2004, XXIX, 424-426.

¹⁰ Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 53-54.

¹¹ Nur Ahmet Kurban, “Mevâlî Müfessirlerin Kur’ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: IV/4, Sayı: 16, s. 261.

¹² Bkz. et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*, Şirketü’l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî’l-Halebî, Mısır 1975, “Menâkıb”, 34 (hadîs no: 3797).

¹³ Bkz. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, s. 55-58.

I. “Mevâlî”nin İslâmî İlimlerdeki ve Tefsirdeki Yeri

Mevâlî sınıfının toplumdaki konum açısından şekillenmesinde efendilerinin icrâ ettikleri mesleklerin ciddî etkisi olduğu da söylenebilir. Genel olarak tüccar olan kimselerin mevlâlarının ticâretle, âlim olan kimselerin mevlâlarının ilimle meşgul olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴ Örneğin Yemen asıllı Araplardan olup küçükken kaçırıldığı için köleleştirilen¹⁵, tefsirde “imam” sayılan Mesrûk b. Ecda‘ (v. 63/683) Hz. Ömer’e yakınlığıyla bilinen bir kimsedir. Abdullah b. Mes‘ûd’dan da çokça istifâde etmiş olan Mesrûk, bu durumu “Abdullah (İbn Mes‘ûd) bize bir sûre okur daha sonra onun içeriğini bize anlatarak bütün gün boyunca tefsir ederdi.” diyerek ifâde etmiştir.¹⁶ Kezâ Tefsîr ilminde şöhret bulmuş Medîne âlimlerinden Zeyd b. Eslem (v. 136/753) Hz. Ömer’in (v. 23/645) mevlâsıydı.¹⁷ Tefsir ilminde şöhret kazanan isimlerden Mücâhid b. Cebr (v. 103/721) Benî Mahzûm’un mevlâsı¹⁸, İkrime el-Berberî (v. 105/723) gibi tefsîr tarihinin en önemli şahsiyetlerinden biri ise Abdullah b. Abbas’ın (v. 68/687) mevlâsıydı.¹⁹ ‘Atâ b. Ebî Rebâh’ın (v. 114/732) ve Irak re’y medresesine mensup tâbiîlerin çoğunun da mevâlîden olduğu bildirilmiştir.²⁰

Kezâ tâbiûnun meşhurlarından ve makalemize konu edindiğimiz Nafi‘ (v. 70/689) Abdullah b. Ömer’in (v. 73/692); Hasan el-Basrî (v. 110/728) Zeyd b. Sâbit’in (v. 45/663); Muhammed b. Sîrîn (v. 110/729) ise Enes b. Mâlik’in (v. 93/712) mevlâsıydı.²¹ Hatta tâbiûn dönemi âlimlerinden Mesrûk b. Ecda‘, Şüreyh (v. 85/704) ve Sa‘îd b. el-Müseyyeb (v. 94/713) gibi bazı âlimler dışında diğerlerinin tamamının mevâlîden (yani Arap olmayan unsurlardan) olduğu bile iddia edilmektedir.²² Aynı şekilde tâbiûnun en çok ilim sahibi olan dört ismi hakkında Katâde’ye isnat edilen bir haberde şöyle denilmektedir: “‘Atâ b. Ebî Rebâh hacc menâsikini, Sa‘îd b. Cübeyr tefsîri, İkrime siyeri, Hasan el-Basrî ise helâl ve haramı en iyi bilen tâbiîlerdir”.²³ Görüldüğü gibi bunların tamamı mevâlî tâbiîlerdir.

¹⁴ Kurban, “Mevâlî Müfessirler”, s. 261.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. Bünyamin Erul, “Mesrûk b. Ecda‘”, *DİA*, Ankara 2004, XXIX, 336-337.

¹⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire trz., I, 89-90

¹⁷ Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, I, 87-88.

¹⁸ Muhsin Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV Yay., İstanbul 2011, s. 187.

¹⁹ Mahmûd Mikdâd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ Mine'l-Câhiliyye İla Evâhiri'l-Asri'l-Ümevî*, Dârü'l-Fikr, Dımaşk 1988, s. 222.

²⁰ Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 187.

²¹ Mikdâd, *el-Mevâlî*, s. 222.

²² Demirci, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 187.

²³ Zehabî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirîn*, I, 86.

Bu durumun ana nedeni Arapların ilimden ziyade siyaset, idare, ticaret gibi işlerle meşgul olmalarıydı. Kölelerin idârî anlamda istihdam edildikleri nâdirattandır.²⁴ Dolayısıyla ilimle uğraşma vazifesi de bir bakıma mevâlîye kalmıştı. Bir bakıma da ilim rütbesi ve şerefine, Arap toplumu içinde nispeten garip kalan bu insanlara bahşedilmiş olması ilâhî bir takdirin neticesidir. Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem'in (v. 182/798) meşhur mevâlî fakîhler hakkında nakledilen şu önemli tespiti mevâlînin 'ulûm-i İslâmiye'deki yerini net bir şekilde ortaya koyar niteliktedir: "Abdullah b. Abbas (v. 68/687), Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692), Abdullah b. Ömer (v. 73/692) ve Abdullah b. 'Amr (v. 65/684) yani meşhur 'Abâdile' vefat ettiği zaman Medîne hariç bütün beldelelerde fikh bilgisi mevâlîye geçti: Mekke'nin fakîhi 'Atâ (v. 114/732), Yemen'in fakîhi Tâvus (v. 106/724), Yemâme fakîhi Yahya İbn Ebî Kesîr (v. 129/747), Basra'nın fakîhi Hasan (el-Basrî), Kûfe'nin fakîhi İbrahim en-Nehâî (v. 96/715), Şam Bölgesi'nin fakîhi Mekhûl (v. 112/730), Horasan'ın fakîhi 'Atâ el-Horasânî (v. 135/752) idi. Medine'ye ise Allah Teâlâ Kureyşî fakîh Sa'îd b. el-Müseyyeb'i (v. 94/713) ihsan etmişti".²⁵

Tefsîr alanında meşhur olmuş tabîîlerden bazıları, sadece hocalarından duyduklarını aktarmakla kalmayarak müstakil tefsîr çalışmaları da yapmıştır.²⁶ Tefsîr kültürünün oluşumunda İbn Abbas istisnâ edilirse -ki elimizde onun bizzat tefsîr yazdığına dair net bilgi bulunmamaktadır- erken dönemde yazılan tefsîrler genel olarak mevâlî tarafından yazılmıştır.²⁷ Kimilerince tefsîr alanında telif edilmiş sayılan ilk eser, Sa'îd b. Cübeyr tarafından hicrî 80 (699) tarihinden önceki bir zaman diliminde kaleme alınmıştır.²⁸ Çeşitli kaynaklarda bize ulaşan bazı tâbî müellifler ve kendilerine isnat edilen eserlerin isimleri ise şöyledir:

Sa'îd b. Cübeyr (v. 95/713), *et-Tefsîr*; Mücâhid (v. 104/722), *Tefsîru Mücâhid*; Dahhâk b. Müzâhim (v. 105/723), *Tefsîr*; İkrime (v. 105/723), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*; Hasan el-Basrî (v. 110/731) *et-Tefsîr*; 'Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732) *Kitâbu't-Tefsîr ve Garîbu'l-Kur'ân*; Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (v. 118/736), *Tefsîr*, *Tefsîru'l-Kelbî*; 'Atâ b. Ebî Müslim el-Horasânî (v. 135/752) *et-Tefsîr*; Zeyd b. Eslem el-Adevî (v. 136/753), *Tefsîr*; Rebî' b. Enes el-Bekrî el-Basrî (v. 139/756) *et-Tefsîr*; İbn Cüreyc (v.

²⁴ Bkz. Hatalmış, "İslam'ın İlk Dönemlerinde İdârî Hayatta Köle ve Mevali", s. 152.

²⁵ Ebû İshak eş-Şîrâzî, İbrahim b. Ali, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, Dâru'l-Râidi'l-Arabî, Beyrut 1970, s. 58.

²⁶ Ulu, "Tâbiîn", s. 329.

²⁷ Kurban, "Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları", s. 264

²⁸ Bkz. Ulu, "Tâbiîn", s. 330.

150/767), *Kitâbu't-Tefsîr*; Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767), *Tefsîru Mukatil*; Süfyân b. Sa'îd b. Mesruk es-Sevrî (v. 161/777), *et-Tefsîr*; Abdullah b. Mübârek (v. 181/797), *Kitâbu't-Tefsîr*; Süfyân b. 'Uyeyne (v. 198/819), *Tefsîru'l-Kur'ân, Cevabâtu'l-Kur'ân*.²⁹

II. Nâfi'in Fikhî Hüküm Bildiren Bazı Âyetlerle İlgili Rivâyetleri

Tâbiûnun büyüklerinden ve meşhur imamlardan olan³⁰, büyük muhaddislerden sayılan³¹; “فقیه المدينة: Medîne fakîhi”³², “الإمام: imam” ve “العلم: alem”³³ gibi vasıflarla tavsif edilen ve bütün tabakât ve ricâl kitaplarında “Mevlâ Abdillâh İbn Ömer” diye tanınan Nâfi'; İbn Ömer'in himayesinde, tıpkı onun çocuklarından biri gibi³⁴ yetişmiş ve otuz yıldan fazla yanında kalmıştır.³⁵ Günlük işlerinde İbn Ömer'e yardımcılık eden Nâfi', sürekli onun yanında olduğu için İbn Ömer'in aktardığı hadîsler, verdiği fetvâlar, günlük yaşantısı; davranış, hal ve hareketleri -en ince detaylarına kadar- sonraki nesillere Nâfi' ile tevârüs etmiştir.

Nâfi' Mevlâ İbn Ömer vasıtasıyla menkûl olan ve çeşitli hadîs ve tefsir kaynaklarında yer verilen çok sayıda rivâyet bulunmaktadır.³⁶ Bu bölümde, makale sınırlarını göz önünde tutarak ilk dört uzun sûre olan Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ ve Mâide sûreleri çerçevesinde ulaşabildiğimiz rivâyetler; hangi âyetle ilgiliyse o âyetin Kur'ân tertibindeki sırası itibariyle ele alınarak aktarılacaktır. Bu nakillerin hemen hepsi Nâfi''in üstadı olan Abdullah b. Ömer'den yapılmıştır. (“Nâfi' → İbn Ömer” kanalıyla gelmeyen haberler dipnotta belirtilecektir.) Zira tâbiî bilginlerin, şayet sahâbeden görüp öğrendikleri şeyler bahis mevzuu ise, işin içine kendi yorumlarını katmaktan kaçındıkları bilinen bir gerçektir.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. Kurban, “Mevâli Müfessirlerin Kur'ân Tefsirinin Oluşumuna Katkıları”, s. 264-265'in dipnotları.

³⁰ Ebû Zekerîyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye*, Beyrut trz., II, 123.

³¹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, Dâru Sâdır, Beyrut tsz., V, 367.

³² Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Iber fî Haber Min Ğaber*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz., I, 113.

³³ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998, I, 76.

³⁴ Ebu'l-Mehâsîn Cemâlüddin Yûsuf İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Melûki Mısır ve'l-Kâhire*, Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dâru'l-Kütüb, Kâhire trz., I, 275

³⁵ Zehebî, *Tezkiretü'l Huffâz*, I, 77.

³⁶ Nâfi' Mevlâ İbn Ömer kanalıyla aktarılan tefsirle ilgili bütün rivâyetler için bkz. Yunus Emre Gördük, *Tâbiîn Döneminde Kur'an Tefsiri -Nâfi' Mevlâ İbn Ömer Örneği-*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017, s. 167-327.

II. A) Bakara Sûresi Tefsirinden Örnekler

1) Bakara/184:³⁷

Ramazan'da hâmile bayan kendi sağlığından, emziren bayan da bebeğinin sağlığından endişe ederse oruç tutmazlar buna karşılık her gün için bir miskini doyururlar. Orucu da ayrıca kaza etmezler.³⁸

2) Bakara/187:³⁹

Resûlullah (sas) visâl orucunu (iftar yapmadan ikinci günün orucuna devam etmek) yasakladı. Dediler ki: Yâ Resûlallah sen de vaslediyorsun! O ise: Ben, sizden biri gibi değilim, gecelediğimde (Rabbim tarafından) yedirilir ve içirilirim.⁴⁰

3) Bakara/189:⁴¹

Resûlullah (sas) şöyle buyurdu: “Allah, hilâlleri insanlara vakit tayini için vasıtalar kıldı. O halde hilâli görünce oruca başlayın ve tekrar hilâli görünce orucu bitirin. Eğer bulutlu olur da göremezseniz otuz günü sayıp tamamlayın.”⁴² İbn Kesîr de bu rivâyeti nakletmiştir.⁴³

4) Bakara/196:⁴⁴

³⁷ Bakara, 2/184: “ أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٍ مِسْكِينٍ فَمَنْ فَمَنْ إِن كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ : *Sayıli günler olarak (oruç size farz kılındı)! Bununla beraber içinizden kim hasta veya yolculuk halinde olursa, (tutamadığı günler) sayısınca başka günler(de oruç tutsun)! Ona gücü yetmeyenlerin üzerine ise, (tutamadıkları her gün için) bir fakirin (bir günlük) yiyeceği kadar fidye (verme borcu) vardır. Buna rağmen kim gönlünden koparak bir hayır işlerse(daha fazla verirse), onun için daha hayırlıdır. Yine de bilerseniz, (güçlüğüne rağmen) oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*”

³⁸ Bkz. İbn Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000, III, 427-428.

³⁹ Bakara, 2/187: “ أَلْجَلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَنَابَ عَلَيْكُمْ وَعَقَا عَنْكُمْ فَأَلَانْ يَأْتِرُوهُنَّ وَإِنْتَعُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمْ الْخَبِيثَ الْأَبْيَضَ مِنَ الْخَبِيثِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتَمُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يَبَيِّنُ اللَّهُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ : *Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmanız size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah nefislerinize karşı zaaf göstermekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul ederek sizi bağışladı. Artık (Ramazan geceleri) onlara yaklaşın ve Allah'ın hakkınızda yazdığını isteyin. Fecir (vakti) sizce beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar yiyip için, sonra geceye kadar orucu tamamlayın. Mescidlerde itikâfta olduğunuz zamanlarda onlara (kadınlarınıza) yaklaşmayın. Bunlar Allah'ın sınırlarıdır, (sakın) onlara yaklaşmayın. İşte Allah insanlara âyetlerini böylece açıklar. Umulur ki sakınırlar.*”

⁴⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, III, 536.

⁴¹ Bakara, 2/189: “ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ فُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجَّ وَالنَّيْسِ الْبُرِّ بَانَ تَأْتُوا النَّبُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبُرِّ مِنَ النَّعَى وَأَتُوا : *Sana, yeni doğan ayları soruyorlar. De ki, 'onlar, insanlar için bir de hacc için vakit ölçüleridir. İyilik (birr) de evlere arka taraftan girmeniz değildir. Lâkin iyi davranış, takvâli kimsenin davranışdır. O halde evlere kapılarından girin ve Allah'tan korkun, umulur ki kurtuluşa erersiniz.*”

⁴² Abdürrezzak es-San'ânî, *el-Musannef*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1983, IV, 156 (hadîs no: 7306).

⁴³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru't-Taybe, 1999, I, 522.

⁴⁴ Bakara, 2/196: “ وَأَتَمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِفُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَجْلَهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أذى مِنْ رَأْسِهِ فَعِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٌ أَوْ صَدَقَةٌ أَوْ صَدَقَةٌ أَوْ صَدَقَةٌ أَوْ صَدَقَةٌ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ

a) Âyette geçen, “مَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ” ile kastedilen normal sığırdan daha küçük bir sığır ve normal deveden daha küçük bir devedir.”⁴⁵ “ مَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ ” kastedilen ‘hedy’ deve veya sığırdır. Koyun ise ‘nüsük’tür.”⁴⁶

b) “İbn Ömer bir defasında (Mekke’ye) Şevvâl Ayı’nda geldi, hac yapana kadar beraber kaldık. Dedi ki: ‘Sizler hac zamanına kadar umre ile faydalanmak (sevap kazanmak) istiyorsunuz. O halde sizden kurban bulabilen (maddî gücü yeten) kurban kessin; bunu yapamayan ise burada üç gün, âilesinin yanına döndüğünde yedi gün olmak üzere (on gün) oruç tutsun”⁴⁷

c) “Abdullah b. Ömer fitne zamanı umre yapmak niyetiyle Mekke’ye doğru yola çıktı ve ‘Eğer Kâ’be’yi tavaf etmekten alikonursam Hudeybiye yılında Resûlullah’la (sas) beraber yaptığımız gibi yaparım’ dedi. Abdullah daha sonra umre ile hacın hükmünü aynı gördü ve arkadaşlarına, ‘Şahit olun ki ben umreyle beraber hacca niyetlendim’ dedi. Sonra ikisi için bir tavaf yaptı ve kurbanını kesti. Yani bu tek tavafı ikisi için de geçerli gördü.”⁴⁸

d) “Ziyaretten engellenmiş olan kimse, Kâ’be’ye varana kadar herhangi bir şeyden muâf olmaz ve ihramlı bir şekilde bekler ancak kendisinde tedavî edilmesi gereken bir cerâhat ve benzeri durumlar hariçtir. Kâ’be’ye vardığında ise, umreye niyetliyse umre yapar. Eğer hacca niyetliyse, o niyeti feshederek umreye dönüştürür ancak bir sonraki sene hac yaparak kurban kesmesi gerekir. Eğer buna imkân bulamazsa hacda üç gün döndükten sonra yedi gün (toplam on gün) oruç tutar.”⁴⁹

e) Hebbâr b. el-Esved kurban bayramının ilk günü (يَوْمَ النَّحْرِ) Hz. Ömer kurbanını keserken geldi ve dedi ki “Yâ Emîre’l-Mü’minîn (günleri) saymada hata ettik. Biz bugünü arefe zannediyorduk!” Hz. Ömer ona: “Mekke’ye git, sen ve beraberindekiler Beyt’i (Kâ’be’yi) tavaf edin, Safâ ve Merve arasında sa’y yapın, eğer yanınızda varsa

---

فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ: Hacı da, umreyi de Allah için tamamlayın. Eğer (bunlardan) alikonursanız, kolayınıza gelen kurban (ı gönderin) ve kurban yerine (Minâya) varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. İçinizden kim hastalanır veya başından bir eziyeti bulunursa ona oruç, sadaka veya kurbandan (biriyle) fidye gerekir. Emîn olduğunuz zaman kim hacca kadar umre ile fâidelenmek (sevap kazanmak) isterse kolayına gelen bir kurban (ı kesmesi gerekir). Kimin buna gücü yetmezse, hacc günlerinde (ihramlı olarak) üç, döndüğünüz zaman da yedi gün olmak üzere oruç tutması gerekir ki, bu tam on (gün eder). Söz konusu durum, âilesi (ikâmetgâhı) Mescid-i Haram’da bulunmayanlar içindir. Allah’tan korkun ve bilin ki Allah, cezâsı çok şiddetli olandır.”

⁴⁵ Taberî, Câmi’u’l-Beyân, IV, 30-31.

⁴⁶ Taberî, Câmi’u’l-Beyân, IV, 32.

⁴⁷ Taberî, Câmi’u’l-Beyân, IV, 91-92.

⁴⁸ Taberî, Câmi’u’l-Beyân, IV, 37. Ayrıca bkz. Buhârî, “Hacc”, 77 (hadîs no: 1640).

⁴⁹ Taberî, Câmi’u’l-Beyân, IV, 48.

kurban kesin ardından başınızı tıraş edin yahut saçlarınızı kısaltın ve dönün. Gelecek yıl hacınızı yapın ve kurbanlıklarınızı arz edin. Kim (kurban kesmeye) imkân bulamazsa hac esnasında üç gün ve döndükten sonra ise yedi gün oruç tutsun!” diyerek cevap verdi.⁵⁰

5) Bakara/197:⁵¹

a) Âyette geçen “الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ” ile kastedilen Şevvâl, Zilkade ve Zilhicce’den on gündür.⁵²

b) Muhammed el-Müsennâ→ Ebu’l-Velîd→ Hammâd→ ‘Ubeydullah→ Nâfi‘→ İbn Ömer: “Âyette geçen ‘الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ’ Şevvâl, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk on gününü ifâde etmektedir.”⁵³

c) İbn Cüreyc: “Nâfi‘’e ‘İbn Ömer’in hac aylarını tesmiye ettiğini duydun mu?’ dedim. O da: ‘Evet, Abdullah onları Şevvâl, Zilkade ve Zilhicce diye tesmiye ederdi’ dedi Yine Nâfi‘’e ‘Bir insan, eğer bu aylardan (Şevval, Zilkade, Zilhicce) önce hacca niyetlenirse (olur mu?)’ dedim. ‘Bu konuda bir şey duymadım!’ cevabını verdi.⁵⁴

d) “İbn Ömer ‘Hac aylarıyla umre aylarını birbirinden ayırmak için, umreyi hac aylarının dışında yapın (yani hac aylarında umre yapmayın). Böylece hacınız da umreniz de daha tam ve kâmil olur’ dedi”⁵⁵

e) Âyette geçen “الرفث ‘cimâ’ demektir.”⁵⁶ “(hacda) avlanmak gibi ‘Allah’a isyan (maâsî) olan şeyler’ anlamındadır.”⁵⁷ “الجدال ‘küfürleşme ve çekişmedir.’”⁵⁸

⁵⁰ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, (Ebû Mus‘ab ez-Zühri rivâyeti), thk.: Beşşâr Avvâd Ma‘rûf/Mahmûd Halîl, Müessesetü’r-Risâle, 1991, I, 549 (“Menâsik”, hadîs no: 1430). (Bu rivâyet, “Nâfi‘→ Süleyman b. Yesâr” kanalıyla nakledilmiştir.)

⁵¹ Bakara, 2/ 197: “الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمُهُ اللَّهُ.”
⁵² Saîd b. Mansûr, *et-Tefsîr*, III, 787 (hadîs no: 331).
⁵³ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, IV, 116.
⁵⁴ Muhammed b. İdris eş-Şâfi‘, *el-Müsned*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1979-80, I, 121; a. mlf., *Tefsîru’l-İmami‘ş-Şâfi‘*, Dâru’t-Tedmüriyye, Suûdi Arabistan, 2006, I, 316.
⁵⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, IV, 118.
⁵⁶ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, IV, 132.
⁵⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, IV, 138.
⁵⁸ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, IV, 145.

6) Bakara/198:⁵⁹

a) Âyette “فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ” diye bahsedilen yer “Küçük tepe ve çevresidir.”⁶⁰

b) “İbn Ömer her hac yapışında, (Müzdelife vakfesi için) Kuzah Tepesi'nin (civârında değil) bizzat üzerinde durur, o bölgeden ayrılanaya kadar oradan inmez ve imamla beraber vakfe yapardı.”⁶¹ Yani İbn Ömer'e göre âyette bahsi geçen “المشعر الحرام” : el-Meş‘aru'l-Harâm⁶²” Kuzah Tepesi'dir.

7) Bakara/203:⁶³

a) “İbn Ömer (âyette bahsedilen) bu günlerde Mina'da tekbir getirir, ‘Tekbîr vaciptir (farzdır)’ der ve ‘وَأذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ’ âyetini te’vîl (tefsîr) ederdi.”⁶⁴

b) “İbn Ömer dedi ki: Allah'ın, hakkında ‘فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِنَّهُ عَلَيْهِ’ buyurduğu Mina gününde kimin üzerine güneş batarsa, sabah şeytanları taşılayana kadar acele etmesin.”⁶⁵

c) “Âyette geçen ‘الأيام المعدودات’ üç gündür; Kurbanın (Kurban Bayramı'nın) ilk günü ve onu takip eden iki gün.”⁶⁶

8) Bakara/219:⁶⁷

⁵⁹ Bakara, 2/ 198: “ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فَإِذَا أَقَضْتُمْ مِنْ عَرَقاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَادْكُرُوا كَمَا”

(Hacc mevsiminde ticâretle) Rabbinizden rızık istemenizde bir günâh yoktur. Arafat'tan (vakfe yaptıktan sonra sel gibi) boşanıp aktığımız zaman 'Meş'ari'l-Harâm'ın yanında Allah'ı zikredin! O, size nasıl hidâyet ettiyse siz de O'nu öylece anın! Doğrusu siz, bundan önce gerçekten sapmışlardınız!'

⁶⁰ Sa‘îd b. Mansûr, *et-Tefsîru Min Süneni Sa‘îd b. Mansûr*, Dâru’s-Samî‘î, Riyad 1997, III, 823 (hadîs no: 353).

⁶¹ Bkz. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, Dâru'l-Endelûs, Beyrut trz., II, 190; Celâluddîn es-Suyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut trz., I, 540.

⁶² Geniş bilgi için bkz. Salim Öğüt, “Meş'ar-i Harâm”, *DÎA*, Ankara 2004, XXIX, 361.

⁶³ Bakara, 2/203: “ وَأذْكُرُوا اللَّهَ فِي أَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِنَّهُ عَلَيْهِ وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلَا إِنَّهُ عَلَيْهِ لِمَنِ اتَّقَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ”

O hâlde sayılı günlerde (teşrik günlerinde) Allah'ı (tekbirlerle) zikredin! Kim iki günde (Mina'dan dönmek için) acele ederse, artık ona bir günâh yoktur. Kim de te'hîr ederek (üçüncü güne) kalırsa ona da bir günâh yoktur. Bu (günahlardan) sakınanlar içindir. O halde Allah'tan sakının ve bilin ki, doğrusu siz O'nun huzûruna toplanacaksınız.”

⁶⁴ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998, II, 360.

⁶⁵ İbn Ebî Hâtîm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 362.

⁶⁶ Ebû İshâk es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, Dâru İhyai't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002, II, 117.

⁶⁷ Bakara, 2/219: “ يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعَةٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا وَيَسْأَلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلْ”

Sana içkiyi ve kumarı sorarlar. De ki: 'O ikisinde hem büyük günâh hem de insanlar için faydalar vardır. Ancak günahları faydalarından daha büyüktür!' (Yine) Sana neyi infâk edeceklerini sorarlar. De ki: 'İhtiyacınızdan artanı (verin)!'. Allah böylece size âyetlerini beyan ediyor. Umulurki iyice düşünürsünüz.”

a) Resûlullah (sas) buyurdu ki, “Sarhoş edici her şey ‘hamr’dır ve sarhoş edici her şey haramdır. Kim dünyada hamr içer ve ona müptelâ olup tevbe etmeksizin ölürse, âhirette ondan içemeyecektir”⁶⁸

b) “İbn Ömer, kumar’ın meysir cinsinden olduğunu söylemişti.”⁶⁹ “الميسر”⁷⁰ kumardır.”⁷¹

c) “İbn Ömer, kurbanın içinde kendisi için sabah üzüm sıkar (şıra yapar) akşam içer; aynı şekilde gece sıkar sabahleyin içerdi. Kırbaaları yıkar ve içlerinde ne tortu (çökelti) ne de başka bir şey bırakırdı.” Nâfi‘: “Biz onu (hazırlanan bu şırayı) bal gibi içerdik” demektedir.⁷²

9) Bakara/221:⁷³

“Bir adamın Hristiyan veya Yahudi bir hanımı nikâhlaması sorulduğu zaman İbn Ömer: ‘Allah müşrik kadınları Müslüman erkeklere haram kıldı. Nitekim ben bir kadının İsa’ya veya Allah’ın kullarından herhangi birine Rab demesinden daha büyük bir şirk bilmiyorum!’ dedi.”⁷⁴

10) Bakara/222:⁷⁵

İbn Ömer, Hz. Âişe’ye haber göndererek, “Bir erkek eşi hayızlıyken ona yaklaşabilir mi?” diye sormuştu. O da “İzârını alta doğru bağlasın sonra istediği gibi yaklaşsın” dedi.⁷⁶

11) Bakara/225:⁷⁷

⁶⁸ Müslim, *Sahih*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut trz., “Eşribe”, 73.

⁶⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 324-325.

⁷⁰ Bkz. Bakara, 2/219; Mâide, 5/90-91.

⁷¹ İbn Vehb, *Tefsîru’l-Kur’ân Mine’l-Câmi’*, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut 2003, II, 128.

⁷² Nesâî, *Sünen*, Mektebu’l-Matbûati’l-İslâmiyye, Halep 1986, “Eşribe”, 57 (hadîs no: 5740); a. mlf., *Sünenü’l-Kübrâ*, Müessesetu’r-Risale, Beyrut 2001, “Eşribe” 58 (hadîs no: 5231); “el-Eşribetü’l-Mahzûra”, 23 (hadîs no: 6822).

⁷³ Bakara, 2/221: “وَلَا تَنْكُحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتَّى يُؤْمِنَ وَلَا أُمَّةً مُّؤْمِنَةً خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَا أَعْجَبِيَّتُمْ وَلَا تُنْكَحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتَّى يُؤْمِنُوا: وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَا أَعْجَبِيَّتُمْ أَوْلَيْكُمْ يَدْعُونَ إِلَى النَّارِ وَاللَّهِ يَدْعُو إِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ وَيُبَيِّنُ آيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ: Müşrikeleri, iman etmedikçe nikâhlamayın. Elbetteki mümin olan bir câriye, bir müşrik kadından hayırlıdır velev ki (o müşrik kadın) sizin hoşunuza gitmiş olsun. Ve (aynı şekilde mümin kadınları da) imân etmedikçe müşrik erkeklere nikâhlamayın. Elbetteki mümin bir köle, bir müşrik erkekten hayırlıdır velev ki (o müşrik erkek) hoşunuza gitmiş olsun. Onlar (müşrik kadın ve erkekler) ateşe çağırırlar. Allah ise kendi izniyle cennete ve mağfirete çağırır. Ve insanlara âyetlerini açıkça beyân eder. Umulur ki tezekkür etsinler.”

⁷⁴ Suyûtî, *ed-Dürr*, I, 615.

⁷⁵ Bakara, 2/222: “وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَجِضِ ثَلَاثًا فَاعْتَرِلُوا النِّسَاءَ فِي الْمَجِضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّى يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ: Sana (kadınların) hayız halini de sorarlar. De ki: ‘O bir eziyettir. Onun için hayız zamanında kadınlardan (cinsî münâsebet bakımından) ayrılın ve temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlendikleri zaman, onlara Allah’ın size emrettiği yerden yakınlaşın. Muhakkak ki Allah çokça tevbe edenleri sever ve çokça temizlenenleri de sever.’”

⁷⁶ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, II, 79 (“Tahâre”, 95); Şâfiî, *Tefsîr*, I, 337; *Müsned*, s. 275.

“Resûlullah (sas) Hz. Ömer’in bir kabilede yol alır olduğu esnâda babası üzerine yemin ettiğine muttali olmuş ve ‘*Muhakkak ki Allah babalarınız üzerine yemin etmeyi yasaklamaktadır. Kim yemin edecekse Allah adına yemin etsin veya sussun!*’ buyurmuştu.” hadîsini nakletmiştir.⁷⁸

12) Bakara/226-227:⁷⁹

a) Adam eşine yaklaşmamak üzere perhiz yemini (îla) ettiği zaman talâk vuku bulmuş olmaz. Eğer bu hal dört ay boyunca devam ederse ya boşar ya da tutar.⁸⁰

b) “İbn Ömer îla⁸¹ yapan kimse hakkında: ‘*Ona, Allah’ın helâl kıldığı kadarından başka bir şey helâl değildir. Bu durumda ya ona dönüş yapar ya da boşar*’ dedi.

c) İbn Ömer şöyle dedi: ‘Bir kimse eşiyile cinsî münâsebette bulunmamak üzere îla yapar ve üzerinden dört ay geçerse; ya Allah’ın emrettiği gibi (onu eşi olarak) tutar veyahut onu boşar.’⁸²

13) Bakara/228:⁸³

a) “İbn Ömer dedi ki: Üçüncü hayız dönemine girildiği zaman, koca için artık eşine ric‘at etmek yoktur.”⁸⁴

⁷⁷ Bakara, 2/225: “Allah sizi لا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ” yeminlerinizdeki lağv’dan (kasıtsız söylenen, ağızdan kaçan yemin ifadeleri) dolayı muâheze etmez! Lâkin sizi, kalplerinizin keşbettiğinden (kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden) sorumlu tutar. Allah Ğafûr, Halîm’dir.”

⁷⁸ Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Beğavî, *Me’âlimu’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998, I, 297.

⁷⁹ Bakara, 2/226-227: “لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبْتُمْ قُلُوبَكُمْ وَاللَّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (226) وَإِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَإِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (227) Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler için dört ay bekleme (mecburiyeti) vardır. Eğer (o zaman zarfında keffâretle yeminlerinden) dönerlerse; şüphe yok ki Allah Ğafûr ve Rahîm’dir. Eğer (müddeti içinde dönmeyip eşlerini) boşamaya karar verirlerse, bilin ki, Allah Semî‘ ve Alîm’dir.”

⁸⁰ Şâfiî, *Tefsîr*, I, 344.

⁸¹ Kocanın, eşiyile cinsel ilişkide bulunmamak üzere yaptığı yemini ifade eden “îla”, kazâi boşanma sebeplerinden biridir. Sözlükte “yemin etmek” anlamına gelen “îla” kelimesi, terim olarak kocanın yemin, adak veya bir şarta bağlamak suretiyle eşiyile cinsel ilişkide bulunmayı kendisine yasaklamasını ifade eder. Geniş bilgi için bkz. Hamdi Döndüren, “Îla”, *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 61-62.

⁸² Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 493.

⁸³ Bakara, 2/228: “وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ إِنْ كُنَّ يُؤْمِنُنَّ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذِي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç kur’ (hayız/temizlik müddeti) beklerler. Eğer onlar Allah’a ve âhiret gününe gerçekten iman etmiş kimselerse (bilsinler ki), rahimlerinde Allah’ın yarattığını gizlemeleri kendilerine helâl değildir. Eğer kocaları (bu zaman zarfında) barışmak isterlerse, bu durumda onlara geri dönmeye (boşadıkları kadınlarını geri almaya herkesten) daha fazla hak sahibidirler. Erkeklerin meşrû çerçevede kadınlar üzerindeki (hakları) gibi kadınların da onlar üzerinde (hakları) vardır. (Bununla beraber) Erkekler için onlar üzerinde bir derece vardır. Ve (şüphesizki) Allah Azîz ve Hakîm’dir”

⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 509.

b) “İbn Ömer, bir talâkla boşanmış kadın hakkında: ‘Üçüncü hayız dönemine girdiği zaman bâin talâk vukû bulmuş (yani ric’î talâk bâin talâka dönüşmüş)⁸⁵ olur’ dedi.”⁸⁶

c) “Âyetteki ‘وَلَا يَجِلُّ لَهُنَّ أَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللَّهُ فِي أَرْحَامِهِنَّ’ hem hamilelik hem de hayız hali içindir. Yani onlara (kadınlara) hayız zamanı hayızlı olduklarını; hamile oldukları zaman da bunu gizlemeleri helâl olmaz (haramdır).”⁸⁷

14) Bakara/229:⁸⁸

a) “Safiyye bint Ebî ‘Ubeyd’in⁸⁹ azatlı bayan kölesi, kendinde bulunan her ne varsa hepsi karşılığında kocasından hul⁹⁰ ile boşandı. Abdullah b. Ömer bu durumu reddetmedi.”⁹¹

b) Rübeyyi‘ (bint Muavviz) kocasından hul‘ yaparak boşanmıştı. Amcası, Hz. Osman’a geldi (ve ne yapacağını sordu) ve “Bir hayız müddeti saysın (beklesin)” cevabını aldı. Hz. Osman’ın bu fetvâsına kadar İbn Ömer üç hayız müddeti beklenmesi gerektiğini söylerdi. Bu fetvâdan sonra İbn Ömer de bu şekilde hüküm verir ve “Osman bizim hayırlımız ve bilginizimdir” derdi.⁹²

15) Bakara/230:⁹³

⁸⁵ Ric’î talâk; erkeğin yeni nikâh akdine gerek kalmadan iddet süresi içinde eşine dönebildiği boşamadır. Boşamanın ric’î sayılabilmesi için birinci veya ikinci talâk olması, tarafların fiilen karı-koca hayatı yaşamış olmaları ve boşamanın bir bedel karşılığında yapılmamış olması gerekir. Bâin talâk ise; tarafların tekrar bir araya gelebilmesi için yeni nikâh akdinin gerekli sayıldığı nihâi boşamadır. Bu şekilde gerçekleşen boşamaya “ibâne” denmektedir. Geniş bilgi için bkz. İbrahim Acar, “Talâk”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 496-500.

⁸⁶ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 509.

⁸⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 518.

⁸⁸ Bakara, 2/229: “الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِنْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ وَلَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْنَاهُمْ سُنْبًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا ۗ خُدُودَ اللَّهِ فَإِن جَفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا خُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ تِلْكَ خُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا وَمَنْ يَتَعَدَّ خُدُودَ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ (Dönüşü mümkün olan) Boşama iki defadır. (Ondan sonrası) ya iyilikle tutmak, ya da güzellikle salıvermektir. Onlara (örf ve âdete uygun) verdiğinizden bir şeyi (geri) almanız size helâl olmaz. Ancak karı ve koca Allah’ın (evlilik hakkında) çizdiği sınırları yerine getirip ayakta tutamayacaklarından korkar ve siz de onların bu sınırları koruyup ayakta tutamayacaklarından endişe ederseniz, (bu durumda) kadının ayrılmak için (örfe uygun) hakkından vazgeçmesinde ikisi için de bir günah yoktur. İşte bunlar Allah’ın koyduğu sınırlardır. O halde onu (bu sınırları) sakın ola aşmayın! Kim de Allah’ın hudûdunu aşarsa, işte onlar zâlimlerin ta kendileridir!”

⁸⁹ Safiyye bint Ebî Ubeyd, İbn Ömer’in eşi idi. Bkz. Taberî, *Târîhü’l-Taberî (Târîhu’r-Rusul ve’l-Mülûk)*, Dâru’t-Türâs, Beyrut, 1967, IV, 38.

⁹⁰ Sözlükte “*elbiseyi çıkarmak, soyunmak, ayırmak*” gibi anlamlara gelen hul‘, fıkıhta “kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme muhâlea adı verilir.” Geniş bilgi için bkz. Fahrettin Atar, “Muhâlea”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 399-402.

⁹¹ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, IV, 811 (Talâk, 32); Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, IV, 579; Suyûtî, *ed-Dürr*, I, 674.

⁹² İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 619.

⁹³ Bakara, 2/230: “فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا يَجِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدِ حَتَّى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ فَإِن طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ (Eğer koca eşini (ikinci talâktan sonra üçüncü defa) boşarsa, artık başka bir kocayla nikâhlanıp boşanmadıkça, o kadın ilk kocasına helâl olmaz. Eğer (bu ikinci kocas kendi

a) Nâfi‘: “Ümmü Seleme’nin bir kölesi vardı, hür olan karısını iki talâkla boşamıştı. Ümmü Seleme Peygamber’den (sas) fetvâsını sorunca; O’ndan, ‘*Başka bir kocayla nikâhlanana kadar ona dönmesi (tekrar nikâhlanması) haramdır*’ cevabını aldı.⁹⁴

b) “Bir adam İbn Ömer’e gelerek ‘*Bir adam eşini üç talâkla boşadı ve kadın boşanmış oldu. Daha sonra adamın kardeşi onunla müşâvere etmeksizin boşadığı kadınla evlendi ta ki boşayan kardeşine (onunla evlenmesi) tekrar helâl olsun!?’* İbn Ömer: ‘*Olmaz, (böyle bir niyetle değil) isteyerek nikâhlanmış olması gerekir. Biz Resûlullah’ın (sas) zamanında bu durumu zina sayardık. Allah bu şekilde hülle yapana da kendisi için hülle yapılana da lanet eylesin! Bunlar Allah’ın, bilen bir kavim için beyân ettiği hudûtlardır!*’ dedi.”⁹⁵

16) Bakara/234:⁹⁶

a) Nâfi‘→ Safiyye bint Ebî ‘Ubeyd→ Hafsa bint Ömer→ Peygamber (sas): “Allah’a ve âhiret gününe iman eden bir kadın için; kocası haricinde bir ölü için üç günden fazla yas tutması helâl değildir.”⁹⁷

b) “İbn Ömer kocası ölmüş olan bir kadına, ‘*Gözüne sürme çekme! Güzel koku sürünme! Evinin haricinde bir yerde geceleme ve renkli elbise giyme! Ancak onunla örtüneceğin asb*⁹⁸ kumaşından elbise hariç’ dedi.”⁹⁹

c) “İbn Ömer, ‘*Kocası ölen kadın renkli elbise giymez, güzel koku sürünmez, sürme çekmez, saçlarını taramaz*’ dedi. O, *büird*¹⁰⁰ giyilmesinde sakınca görmezdi.”¹⁰¹

17) Bakara/236-237:¹⁰²

---

rizasıyla) onu boşar ve kadın ile ilk kocası Allah’ın koyduğu hududa (evlilik hukukuna) riâyet edeceklerine inanırlarsa, nikâhla bir araya gelmelerinde bir günah yoktur. İşte bunlar Allah’ını bilmek isteyen bir kavim için beyan edip açıkladığı hudutlardır.”

⁹⁴ Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire trz., XXIII, 290 (hadîs no: 640-641).

⁹⁵ Bkz. Sa‘lebî, *el-Keşf*, II, 177; Beğavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, I, 310; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, I, 628; Suyûtî, *ed-Dürr*, I, 679.

⁹⁶ Bakara, 2/234: “*وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذُرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِي مَا فَعَلْنَ فِي أَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ*” Bakara, 2/234: “*Sizden vefât eden ve geride eşler bırakanlar (in eşleri) kendi kendilerine dört ay on gün beklerler. Bu müddeti bitirdikleri zaman ise, artık onların kendileri hakkında meşrû çerçevede yaptıkları şeyden dolayı size günâh yoktur! Allah, ne işlerseniz (hepsinden) hakkıyla haberdârdır.*”

⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, V, 80.

⁹⁸ Yemen’de imal edilen ve o bölgede yetişen “*asb*” bitkisiyle boyanan bir kumaş türü.

⁹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, V, 85.

¹⁰⁰ Bir tür çizgili kumaştan yapılan ve örtünmek için kullanılan kisve.

¹⁰¹ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân*, V, 86.

¹⁰² Bakara, 2/236-237: “*لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ طَلَقْتُمْ النِّسَاءَ مَا لَمْ تَمْسُوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرِيضَةً وَمَتَّعُوهُنَّ عَلَى الْمَوْسِعِ قَدْرَهُ وَعَلَى الْمَقْتَرِ قَدْرَهُ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ (236) وَإِنْ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَيُصَفِّ مَا فَرَضْتُمْ إِلَّا*

a) “Kocası tarafından boşanmış kadın için müt‘a gerekir; ancak kadın için mehir belirlenmiş ve daha sonra zifaf vukû bulmaksızın boşanmışsa o zaman belirlenen mehrin yarısının ödenmesi yeterli olur.”¹⁰³

b) el-Hasan b. Yahyâ→ Abdürrezzak→ Ma‘mer→ Eyyûb→ Nâfi‘: İbn Ömer, mehir tayin edilmiş olup zifaf vâki olmadan boşanan kadın hakkında, “Eğer onu boşarsan, mehrin yarısını vermen gerekir ancak müt‘a gerekmez” dedi.¹⁰⁴

c) “Ubeydullah b. Ömer’in (Zeyd b. el-Hattâb’ın kızından olan) kızı Abdullah b. Ömer’in oğluyla evlenmişti ancak (damat) mehir belirlemeden ve cinsel birleşme de vuku bulmadan vefat etti. Kızın annesi mehrini almak istedi; ancak İbn Ömer: ‘*Onun için mehir yoktur. Eğer belirlenmiş olsaydı sizi ondan menetmez, kızı mahrum bırakmazdık*’ dedi. (Annesi) bunu kabullenmeyi reddetti. Daha sonra Zeyd b. Sâbit, kızın mehir veya mirasa hak kazanmadığına dair karar vererek aralarındaki meseleyi hükme bağladı.”¹⁰⁵

18) Bakara/239:¹⁰⁶

a) Peygamber (sas) korku namazıyla ilgili şöyle buyurdu: “Komutan namazı kıldırır ve savaşçılardan bir kısmı onunla bir rek‘at kılıp secdeleri yaparken, namaz kılmayan kısım cemaatle düşman arasında bulunur. Komutanla birlikte bir rek‘at kılan grup namazdan çıkıp namaz kılmayan grubun yerini alırken; bu sefer onlar komutanla beraber bir rek‘at kılarlar. Derken komutan kendi iki rek‘atını tamamlamış olduğu için selam verir ve namazı bitirir. Daha sonra her iki grubun her ferdi eksik kalan birer rek‘at namazlarını bireysel olarak kılıp tamamlar. Eğer korku, bunu yapamayacak kadar şiddetliyse o zaman (فَرَجَالًا أَوْ رُكْبَانًا) yaya olarak yahut binek üstünde kılınır.”¹⁰⁷

---

(237) *Nikâhtan sonra* Dokunmadığınız yahut kendilerine bir mehir tayin etmediğiniz kadınları boşamışsanız (bunda) size bir günah yoktur. Bu durumda onlara müt‘a verin. Zengin olan durumuna göre, fakir de kendi imkânına göre vermelidir. Münasip bir müt‘a vermek Muhsinlerin üzerinde bir haktır. Eğer onlar için daha önce bir mehir belirlemiş bulunur da kendilerine dokunmadan boşarsanız; belirlediğiniz (mehir) miktarın(ın) yarısını vermeniz gerekir. Ancak kadınlar (kendi haklarından) vazgeçer veyahut nikâhı elinde bulunduran erkek mehrin tamamını bağışlarsa, o başkadır. Sizin bağışlamanız (mehrini tamamını ödemeniz) ise takvâya daha yakındır. Aranızda fazlu ikrâmi unutmayın. Muhakkak ki Allah sizin yaptıklarınızı görmektedir.”

¹⁰³ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, IV, 825 (“Talâk”, 45).

¹⁰⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, V, 128.

¹⁰⁵ Suyûtî, *ed-Dürr*, I, 701.

¹⁰⁶ Bakara, 2/239: “فَإِنْ جَفْتُمْ فَرَجَالًا أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَذْكُرُوا اللَّهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ: *Fakat (savaş, sel baskını vb. bir tehlikeden) korkar (namaza durma imkânı bulamaz)sanız o halde (namazınızı) yürüyerek yahut süvâri olarak kılın! Güvene kavuştuğunuz zaman da; siz bilmez iken Allah’ın size öğrettiği şekilde O’nu zikredin (namaz kılın).*”

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, V, 245.

b) Korku namazının nasıl kılınacağı sorulduğunda İbn Ömer şöyle dedi: “İmam öne geçer ve arkasındakiler onunla beraber bir rek‘at kılarken onlardan bir grup namaz kılanlarla düşman arasında bulunur ve namaz kılmaz. İmamla beraber olanlar bir rek‘at kılınca, namaz kılmayanların yerine çekilir ancak selam vermezler; bu sefer namaz kılmayanlar imamın arkasında saf tutar ve onunla bir rek‘at kılarlar. Ardından imam kendi iki rek‘atını bitirmiş olduğu için namazdan çıkar. İmam kendi namazını bitirince de söz konusu iki gruptan her bir kimse kalan birer rek‘atını bireysel olarak tamamlar ve herkes iki rek‘at namaz kılmış olur. Eğer korku bunu yapamayacak kadar şiddetliyse namaz süvârî olarak at/deve üzerinde veya piyâde olarak ayakta; kibleye yönelerek veya yönelmeksizin kılınır.” Nâfî‘: “Abdullah b. Ömer bunu ancak Resûlullah’ın (sas) uygulamasına göre anlatmıştır” demektedir.”¹⁰⁸

19) Bakara/286:¹⁰⁹

“Peygamber (sas) buyurdu ki: Ümmeti’mden hatayla, unutarak ve ikrâh halinde (zorla) yaptıkları şeylerin günahı kaldırılmıştır.”¹¹⁰

II. B) Âl-i İmrân Sûresi Tefsirinden Örnekler

1) Âl-i İmrân/93:¹¹¹

a) “Yahudîler Peygamber (sas)’e geldiler, onlardan bir kadınla bir erkek zinâ etmişti. Peygamber (sas) onlara: ‘Sizden zinâ edenlere ne yapıyorsunuz?’ diye sordu. ‘Onları yargılıyor ve sopalıyoruz’ dediler. Bunun üzerine: ‘Tevrât’ta recm cezası yok mu?’ buyurdu, onlar da ‘Tevrât’ta bu konuyla ilgili bir şey bulamıyoruz’ dediler. Abdullah b. Selâm, ‘Yalan söylediniz, eğer sâdik iseniz Tevrât’ı getirip okuyun’ dedi. İçlerinden, onlara ders veren Yahudî avucunu recm âyetinin üzerine koyarak alt kısmını ve sonrasını okumaya başladı ve recm âyetini atladı. (Abdullah b. Selâm) müdahale

¹⁰⁸ Suyûtî, *ed-Dürr*, I, 735.

¹⁰⁹ Bakara, 2/286: “ لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ: Allah bir kimseyi ancak gücünün yettiği şeyle yükümlü kılar. Onun kazandığı (iyilik) kendi lehine, kazandığı (kötülük) da kendi aleyhine. (O halde şöyle dua ediniz): ‘Rabbimiz! Unutursak ya da hata edersek bizi müâheze etme! Rabbimiz! Bize, bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Rabbimiz! Bize güç yetiremeyeceğimiz şeyleri yükleme! Bizi affet, bizi mağfiret eyle, bize rahmet eyle! Sen bizim Mevlâmızsın. Kâfirler topluluğuna karşı bize yardım et.’”

¹¹⁰ Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-Beyan*, II, 307.

¹¹¹ Âl-i İmrân, 3/93: “ كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حَلَالًا لِبَنِي إِسْرَائِيلَ إِلَّا مَا حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرَةُ فُلْ فَأَنزَلْنَا بِالتَّوْرَةِ: Tevrat indirilmeden önce İsrail’in (Ya ‘kûb’un) kendisine haram kıldıkları dışında, her türlü taâm İsrailoğulları’na helâldi. De ki: ‘Eğer sâdik (doğru sözlü) iseniz, o zaman Tevrat’ı getirin ve onu okuyun.’”

edip adamın elini oradan çekip ‘*Bu nedir?*’ dedi. Bunu gördükleri zaman dediler ki: ‘*O recm âyetidir*’. (Peygamber) onlar için bunu emretti ve o ikisi, cenâze namazının kılındığı yere yakın bir mekânda recmedildiler. Ben (bu hâdiseyi) gördüm, adam kadını taşlardan korumak için onun üzerine eğiliyordu.”¹¹²

b) “Yahudiler Resûlullah’a (sas) iki Yahudiyi getirerek onların zinâ ettiklerini söylediler; onlara ‘*Kitabınızda bu konuyla ilgili ne var?*’ buyurdu. ‘*Onları teşhir ederek rezil ederiz*’ dediler. Resûlullah, ‘*فَأْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فَجَاءُوا بِالتَّوْرَةِ*’ buyurdu. Tevrat’ı getirdiler.”¹¹³

2) Âl-i İmrân/97:¹¹⁴

Suyûtî bu âyetin tefsîrinde, Sa’îd b. Mansûr’un Nâfi‘ tarîkıyla İbn Ömer’den tahriç ettiği: “Kim hacca gitmeye yol (imkân) bulur da gitmezse, bir sene geçer yine gitmezse, daha sonra da hac yapmadan ölürse cenâze namazı kılınmaz, Yahudi olarak mı Hristiyan olarak mı öldüğü de bilinmez!”¹¹⁵ haberini zikretmektedir. Kaynaklarda söz konusu rivâyeti teyit eden bir merfû hadîsin olduğu da görülmektedir: Ebû Bekir→ Ebu’l-Ahvas Sellâm b. Süleym→ Leys→ Abdurrahman b. Sâbit: “Resûlullah (sas), ‘*Kim engelleyici bir hastalığı, geçerli bir mazereti veya zâlim bir hükümdarın alıkoyması olmaksızın İslâm’ın emrettiği şekilde haccetmezse; Yahudi veya Hristiyan olarak istediği hâl üzere ölsün!*’ buyurdu.”¹¹⁶

II. C) Nisâ Sûresi Tefsirinden Örnekler

1) Nisâ/6:¹¹⁷

“Uhud senesinde (savaş için) Peygamber’e (sas) arzedildim, on dört yaşındaydım ve beni geri çevirdi. Sonra Hendek senesinde on beş yaşındayken yine ona arz edildim,

¹¹² Buhârî, *Sahihu’l-Buhârî*, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut 2002, “Tefsiru’l-Kur’ân”, 63 (hadîs no: 4556).

¹¹³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, III, 706.

¹¹⁴ Âl-i İmrân, 3/97: “*فَإْتُوا بِالتَّوْرَةِ فَاتْلُوهَا إِنَّ كُنْتُمْ صَادِقِينَ فَجَاءُوا بِالتَّوْرَةِ*”: *Orada apaçık âlâmetler (vardır), İbrâhîm’in makâmı vardır. Kim oraya girerse güven içindedir. Ona bir yol bulabilen (gücü yeten) kimsenin Beyt (Kâ’be)’i hacc (ve ziyaret) etmesi Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim de inkâr ederse şüphesiz ki Allah âlemlerden müstağnîdir.*”

¹¹⁵ Suyûtî, *ed-Dürr*, II, 275.

¹¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-Musannefî’l-Ehâdis ve’l-Âsâr*, Mektebetü’r-Rüşd, Riyad 1989, III, 305 (hadîs no: 14450); .

¹¹⁷ Nisâ, 4/6: “*وَإِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَىٰ بِاللَّهِ حَسِيبًا* : *Yetimleri evlenme çağına erinceye kadar gözetip deneyin. Akılca olgunlaştıklarını görürseniz mallarını kendilerine teslim edin. Büyüyecekler (de kendi ellerine alacaklar) diye bunları israf ile çarçabuk yemeyin. (Velîlerden) kim zengin ise (yetimin malından yemeye tenezzül etmesin) kaçının. Kim de fakirse, o halde ma’rûf ölçüye göre (bir şey) yesin. Onlara mallarını teslim etdiğiniz vakit de karşılarında şahit bulundurun. Hesap sorucu olarak Allah yeter!*”

be sefer bana izin verdi.” Nâfi‘ der ki, “Bu hadîsi Ömer b. Abdülazîz’e rivâyet ettiğim zaman; ‘İşte bu savaşçı ile çocuk arasındaki farktır’ dedi ve on beş yaşında olanların savaşla yükümlü olduğunu; o yaşa ermeyenlerin ise hükmen çocuk sayılması gerektiğini yazdı” hadîsini nakletmektedir.¹¹⁸

2) Nisâ/15:¹¹⁹

Beğavî söz konusu âyeti izah sadedinde, bekârlara uygulanan zinâ haddiyle ilgili Nâfi‘’in İbn Ömer’den: “Peygamber (sas) celde uyguladı ve sürgün etti, Ebû Bekir celde uyguladı ve sürgün etti, Ömer celde uyguladı ve sürgün etti” rivâyetini nakleder.¹²⁰

3) Nisâ/19:¹²¹

“Âyette geçen ‘إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيَّنَةٍ’ yani ‘Onun evinden çıkması apaçık bir fuhuş ile mümkün olabilir’ demektir.”¹²²

4) Nisâ/24:¹²³

a) “İbn Ömer, müşrik olan kadını, yani Yâhudi ve Hristiyanları muhsan olarak görmezdi.”¹²⁴

b) “İbn Ömer’den ‘Mut‘a’ soruldu ve o ‘Haramdır!’ cevabını verdi.”¹²⁵

c) “Bir erkek için, bir kadını ancak İslâm nikâhı ile nikâhlanması helâldir. Ona mehrini verir, o kadına kadın da ona vâris olur ve kadını belli bir süre tayin ederek

¹¹⁸ Beğavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, I, 568. Ayrıca bkz. Şâfiî, *Müsned*, s. 325.

¹¹⁹ Nisâ, 4/15: “وَاللَّاتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّى يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا: Kadınlarınızdan fuhuş irtikâb edenler aleyhinde (suçun sabit olması için) içinizden dört şahit getirin. Eğer şehâdet ederlerse; onları ölüm alıp götürünceye yahut Allah onlara bir yol açıncaya kadar kendilerini evlerde alıkoyun.”

¹²⁰ Beğavî, *Me‘âlimu’t-Tenzil*, I, 583.

¹²¹ Nisâ, 4/19: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَرْتُوا النِّسَاءَ كَرَاهًا وَلَا تَعْضَلُوهُنَّ لِنُدْهَبُوا بِنِعْضِ مَا آتَيْتُمُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَنَّ بِفَاحِشَةٍ مُّبَيَّنَةٍ: Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helâl değildir. Apaçık bir hayâsızlık yapmadıkça, onlara verdiğiniz (mehr)in bir kısmını ele geçiresiniz diye kadınları sıkıştırmayın. Onlarla iyi geçinin. Eğer onları kerih görürseniz, (bilin ki) belki de siz bir şeyi kerih görürsünüz ve Allah o şeyde hayr-ı kesîr vücuda getirir.”

¹²² el-Hâkim en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek alâ’s-Sahîhayn*, Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, Beyrut 1990, II, 533 (hadîs no: 3818). (el-Hâkim, rivâyeti “Bu hadîs Müslim’in şartları açısından sahihtir ancak ne Buhârî ne de Müslim tarafından tahrîç edilmiştir.” kaydıyla yapmaktadır.)

¹²³ Nisâ, 4/24: “وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَأَجَلٌ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ أَنْ تَبْتَغُوا بِأَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ: مُسَافِحِينَ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا: (Harb esîri olarak) Sağ ellerinizin mâlik olduğu kadınlar (câriyeler) hariç olmak üzere diğer bütün evli kadınlar (la evlenmeniz de haram kılındı. Bu hükümler) üzerinize Allah’ın farzı olarak (yazılmıştır). Bunların dışında kalan kadınları; iffetli yaşamanız ve zina işlememeniz şartı ile mehirlerini vererek nikâhlanmanız size helâl kılındı. Bu kadınlardan sağladığınız faydanın karşılığı olarak kendilerine aranızda kararlaştırdığınız mehirlerini hakları olarak veriniz. Daha önce belirlenen mehri eşinizle anlaşarak yeni bir miktara bağlamanızda size bir günah yoktur. Muhakkak ki Allah Alîm ve Hakîm’dir.”

¹²⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur‘ân*, III, 915.

¹²⁵ Suyûtî, *ed-Dürr*, II, 487.

nikâhlanmaz. Çünkü (nikâh akdinden sonra) artık onun karısıdır. (Eğer böyle değil de mut'a nikâhı olursa;) ikisinden biri öldüğü takdirde diğeri ona, yani birbirlerine vâris olamazlar.¹²⁶

5) Nisâ/29:¹²⁷

“Peygamber (sas) şöyle buyurdu: Alışveriş yapan herhangi iki taraf birbirlerinden ayrılmadıkça, aralarında alışveriş akdi vuku bulmuş olmaz; ancak muhayyerlik şartıyla yapılan satış müstesnâ.”¹²⁸

6) Nisâ/43:¹²⁹

a) “İbn Ömer Curuf'tan (Medîne yakınlarında bir yer) Medîne'ye varana kadar teyemmüm etti; yüzünü ve kollarını meshederek ikindi namazını kıldı. Daha sonra Medîne'ye vardığında henüz gün batmamıştı; ancak buna rağmen namazını îade etmedi.”¹³⁰

b) “İbn Ömer eşini öptüğü zaman abdest almayı lüzumlu görür ve ‘*Bu, (âyette geçen) limâs kabilindendir*’ derdi.”¹³¹

c) “İbn Ömer deve/koyun gibi hayvanların bulunduğu mekânda teyemmüm etti. Önce bir defa yüzünü daha sonra dirseklerine kadar ellerini meshetti.”¹³²

d) İbn Ömer (teyemmüm hakkında): “Bir vuruşla yüz, bir vuruşla da avuçlardan dirseklere (meshedilir).”¹³³

e) İbn Ömer: “Her namaz için ayrı teyemmüm gerekir.”¹³⁴

7) Nisâ/59:¹³⁵

¹²⁶ Suyûtî, *ed-Dürr*, II, 487.

¹²⁷ Nisâ, 4/29: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَجِيمًا *Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret hali müstesnâ; mallarınızı, aranızda bâtıl (haksız ve haram şekilde) ile yemeyin. Ve kendinizi öldürmeyin! Şüphesiz Allah, sizi çok esirgeyicidir.*”

¹²⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VIII, 224.

¹²⁹ Nisâ, 4/43: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرُبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُبًا إِلَّا عَابِرِي سَبِيلٍ حَتَّى تَغْتَسِلُوا وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوْهِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَفُورًا غَفُورًا *Ey iman edenler! Siz sarhoş iken, ne söylediğinizi bilinceye kadar; cünüp iken de, yolcu olan kimse hariç, gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın. Eğer hasta veya yolculuk halindeyseniz yahut sizden biriniz def-i hâcetten gelmişse yahut kadınlara temas edip de (bu durumlarda) su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin! Yüzlerinize ve ellerinize sürün. Muhakkak ki Allah Afıv ve Gâfûr'dur.*”

¹³⁰ Şâfî, *Müsned*, I, 20.

¹³¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VIII, 394.

¹³² Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VIII, 414.

¹³³ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VIII, 415.

¹³⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân*, VIII, 424.

¹³⁵ Nisâ, 4/59: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ وَتُحِبُّونَ يَوْمَئِذٍ الْخَيْرَ وَالْأَخْسَنُ تَأْوِيلًا *Ey iman edenler! Allaha itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan idarecilere de itaat edin. Sonra bir şey hakkında çekişirseniz; eğer Allah ve âhiret gününe inanıyorsanız onu Allah'a ve Peygamber'e arz edin! Bu, hem hayırlı, hem de sonuç itibarıyla en güzeldir.*”

“Masiyetle emrolunmadıkça, Müslümana düşen, bir şeyden hoşlansa da kerih görse de ‘*Duydum ve itaat ettim*’ demektir. Masiyetle emrolunduğu zaman ise ne duyma vardır ne de itaat!”¹³⁶

8) Nisâ/101.¹³⁷

İbn Ömer: “Ben Peygamber (sas) ile Mina’da iki rek’at kıldım; hakezâ Ebû Bekir’le, Ömer’le ve halifeliğinin ilk zamanlarında Osman’la beraber de (iki rek’at kıldım) daha sonra (Osman) onu (dörde) tamamladı.”¹³⁸

9) Nisâ/102.¹³⁹

Korku namazının nasıl kılınacağı sorulduğunda İbn Ömer şöyle dedi: “İmam öne geçer ve arkasındakiler onunla beraber bir rek’at kılarken onlardan bir grup namaz kılanlarla düşman arasında bulunur ve namaz kılmaz. İmamla beraber olanlar bir rek’at kılınca, namaz kılmayanların yerine çekilir ancak selam vermezler; bu sefer namaz kılmayanlar imamın arkasında saf tutar ve onunla bir rek’at kılarlar. Ardından imam kendi iki rek’atını bitirmiş olduğu için namazdan çıkar. İmam kendi namazını bitirince de söz konusu iki gruptan her bir kimse kalan birer rek’atını bireysel olarak tamamlar ve herkes iki rek’at namaz kılmış olur. Eğer korku bunu yapamayacak kadar şiddetliyse namaz süvârî olarak at/deve üzerinde veya piyâde olarak ayakta; kibleye yönelerek veya yönelmeksizin kılınır.” Mâlik bu hadîsle ilgili Nâfi’ in: “Abdullah b. Ömer bunu ancak Resûlullah (sas)’ın uygulamasına göre anlatmıştır” dediğini de nakleder.¹⁴⁰

¹³⁶ Bkz. Buhârî, “Ahkâm”, 4 (hadîs no: 7144); Ebû Dâvud, *Sünen*, Dâru’l-Kible/Cidde-Müessesetü’r-Reyyân/Beyrut 1998, “Cihâd”, 96 (hadîs no: 2626). (İbn Kesîr bu hadîsi Ebû Dâvud’dan naklen zikretmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, II, 342-343.)

¹³⁷ Nisâ, 4/101: “وَإِذَا صَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يُفْتِنَكُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُّبِينًا *Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman, kâfirlerin size kötülük etmelerinden korkarsanız, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Muhakkak ki kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır.*”

¹³⁸ Buhârî, “Taksîru’s-Salât”, 2 (hadîs no: 1082).

¹³⁹ Nisâ, 4/102: “وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ فَإِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَائِكُمْ وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرَى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَذَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَدَى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ إِنَّ اللَّهَ أَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا *Sen içlerinde olup da onlara namaz kıldırırken zaman, onlardan bir tâife seninle beraber namaza dursun ve silahlarını da yanlarına alsınlar. Secdeyi yaptıktan (bir rek’at kıldıktan) sonra onlar arkanıza geçsinler; namaz kılmayan diğer tâife gelsin ve seninle beraber kılsınlar, tedbiri elden bırakmasın ve silahlarını alsınlar. Kâfirler size ansızın bir baskın yapmak için, silah ve eşyanızdan ayrılmış bulunmanızı arzu ederler. Yağmurdan zarar görecekseniz veya hasta olursanız, silahlarınızı bırakmanıza engel yoktur, fakat dikkatli olun. Muhakkak ki Allah, kâfirlere ağır bir azap hazırlamıştır.*”

¹⁴⁰ Buhârî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 46 (hadîs no: 4535).

II. D) Mâide Sûresi Tefsirinden Örnekler

1) Mâide/4:¹⁴¹

a) “Avlanan kuşlar helâldir, yırtıcı kuşların avladığı kuşa ölmeden yetişersen senindir (helâldir) değilse onu yemezsin.”¹⁴²

b) “Eğitilmiş köpeğini, Allah’ın adını zikrederek saldıgın zaman, senin için yakaladığı avı ye. (Yakaladığı esnada, köpek) ondan ister yemiş olsun ister yemesin (fark etmez, helâldir).”¹⁴³

c) “İbn Ömer av köpeğinin yediği şeyde bir beis görmezdi”¹⁴⁴

2) Mâide/6:¹⁴⁵

a) İbn Ömer: “Kulaklar baştan sayılır, başını meshettiğin zaman onları da meshet.”¹⁴⁶

b) “İbn Ömer (abdestte yüzünü yıkadığı zaman) sakal köklerini ıslatır, sakalından su damlacıkları bolca süzülene kadar eliyle arasına nüfuz ederdi.”¹⁴⁷

c) “İbn Ömer abdest alırken sağ avucuna aldığı suyu her iki eline yayar daha sonra iki eliyle başının ön tarafından meshederdi.”¹⁴⁸

d) “İbn Ömer bazen başının tepesinden alnına doğru bazen de tam tersi yönde mesh yapardı.”¹⁴⁹

e) “İbn Ömer, avucunu başının üstüne ve tam ortasına koyarak öne doğru çekerdi.”¹⁵⁰

¹⁴¹ Maide, 5/4: “يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُجِلَّ لَهُمْ قُلْ أَجَلٌ لَهُمْ قُلُوبُكُمْ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللَّهُ فَكُلُوا مِمَّا أَمْسَكْنَ مِنْهُ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيَكُمُ السَّاعَةُ وَخَلُّوا عَنْهَا قُلُوبًا إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” Sana, kendilerine neyin helâl edildiğini sorarlar. De ki: ‘Bütün temiz ve hoş (nimetler) size helâl edilmiştir. Allahın size öğrettiğinden öğretip (terbiye ederek) yetiştirdiğiniz avcı hayvanların (eğitilmiş köpek, yırtıcı kuş vb.) size yakalayıp getirdiklerinden de yiyin ve üzerilerine Allah’ın adını anın. Allah’a karşı gelmekten sakının çünkü Allah hesabı pek çabuk görendir’”

¹⁴² Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, IX, 549.

¹⁴³ Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, IX, 563.

¹⁴⁴ Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, IX, 563.

¹⁴⁵ Maide, 5/6: “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ وَإِنْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَوْ عَلَى سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَيْدِيكُمْ مِنْهُ مَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ وَلَكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُنِذِرَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi, dirseklerinize kadar ellerinizi; -başlarınızı meshedip-topuklara kadar da ayaklarınızı yıkayın! Eğer cünüp olduyunuz boy abdesti alın. Hasta olur veya yolculuk halinde bulunursanız; yahut biriniz def-i hâcetten gelirse veyahut da kadınlara dokunmuşsanız ve bu hallerde su bulamamışsanız; temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez fakat sizi tertemiz kılmak ve size olan nimetini tamamlamak ister! Umulur ki şükredersiniz.”

¹⁴⁶ Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, X, 30.

¹⁴⁷ Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, X, 34.

¹⁴⁸ Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, X, 48.

¹⁴⁹ Bkz. Taberî, Câmi ‘u’l-Beyân, X, 48-49.

f) “İbn Ömer saçının küçük bir kısmını meshederdi.”¹⁵¹

3) Mâide/38:¹⁵²

“Resûlullah (sas) fiyatı üç dirhem olan bir kalkanı çalan hırsızın elini kesti.”¹⁵³

4) Mâide/89:¹⁵⁴

a) “On miskini doyurmaktan kasıt, her miskin için ‘bir müd’ dür.”¹⁵⁵

b) “Bahsi geçen müd, ‘bir müd buğday’ demektir.”¹⁵⁶

c) “Yemin keffâreti olan on müd, en küçük müd ölçüsüdür.”¹⁵⁷

d) “Âyette geçen ‘kisve’, elbise (ثوب) veya izârdır.”¹⁵⁸

e) “Tekit edilmeyen yeminin keffâreti adam başı en az bir müd olmak üzere on miskini doyurmaktır. Eğer yemin tekit edilmişse, köle azat etmek gerekir!” şeklinde bir rivâyet aktarılmaktadır. Nâfi‘e, “yeminin tekidi” ifâdesinin ne anlama geldiği sorulmuş, o da “Bir şey üzerine defalarca yemin etmektir” cevabını vermiştir.¹⁵⁹

f) İbn Ömer: “Resûlullah (sas) yemin keffâretini (kendi zamanındaki müd ölçüsüyle¹⁶⁰) bir müd buğday olarak belirlemiştir.”¹⁶¹

g) Nâfi‘: “O (İbn Ömer) yeminini bozduğu zaman keffâret olarak on miskini doyurdu. Her bir miskine, ilk müd ölçüsüyle birer müd buğday verirdi.”¹⁶²

¹⁵⁰ Bkz. Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, X, 50.

¹⁵¹ Bkz. Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, X, 49.

¹⁵² Mâide, 5/38: “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ” *Hırsızlık eden erkek ve kadının, yaptıklarına karşılık bir ceza ve Allah’tan bir ibret olmak üzere ellerini kesin. Allah Azîz ve Hakîm’dir.*”

¹⁵³ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, V, 1215 (“Sirkat”, 24).

¹⁵⁴ Maide, 5/89: “لَا يُؤْخَذُكُمْ اللَّهُ بِاللُّغْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤْخَذُكُمْ بِمَا عَقَدْتُمُ الْأَيْمَانَ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسْكِينٍ مِنْ أَوْسَطِ مَا نَطَعُمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ وَاحْفَظُوا أَيْمَانَكُمْ كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ” *Allah, kasıtsız olarak ağzınızdan çıkıveren yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutmaz fakat bilerek akdettiğiniz yeminlerden dolayı sizi muâhaze eder. O halde bunun keffâreti; ailenize yedirdiğiniz yemeğin orta hallisinden on fakire yedirmek veya onları giydirmek veyahut da bir köle azat etmektir. Kim de bunları (yapacak imkân) bulamazsa üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğiniz takdirde yeminlerinizin keffâreti işte budur! Yeminlerinizi koruyun (onlara riâyet edin). Allah size âyetlerini açıklıyor. Umulur ki şükredersiniz!”*

¹⁵⁵ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, X, 539.

¹⁵⁶ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, X, 539.

¹⁵⁷ Taberî, *Câmi‘u’l-Beyân*, X, 539.

¹⁵⁸ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, IV, 1193.

¹⁵⁹ Ebû Cafer en-Nehhâs, *Me‘âni’l-Kur’ân*, Câmiatu Ümmi’l-Kurâ, Mekke 1990, II, 352; Mekkî b. Ebî Talib, *el-Hidâye ilâ Bulûği’n-Nihâye fi İlmi Me‘âni’l-Kur’ân ve Tefsîrihi*, Mecmûatu Buhûsi’l-Kitab ve’s-Sünne, 2008, III, 1853.

¹⁶⁰ Buna “الْمُدُّ الْأَوَّلُ” İlk Müd” denmektedir. “Hz. Peygamber zamanında Medîne’de kullanılan müd ölçüsüne göre” demektir. Nitekim söz konusu keffârette ödenecek miktar o günün şartlarına göre kullanılan ölçüyle teşri‘ kılınmıştır. Daha sonra Emevîlerden Halîfe Hişâm devrinde bu ölçü birimi değişikliğe uğradığı ve küçüldüğü için, kaynaklarda yer alan bilgilerin insanları yanıltmaması açısından “الْمُدُّ الْأَوَّلُ” şeklinde buna özellikle dikkat çekildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Ebu’l-Velîd Süleyman b. Half et-Tüçübî el-Kurtubî el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhü’l-Muvattâ*, Matbaatu’s-Saâde, Mısır 1917, III, 73.

¹⁶¹ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, III, 175.

5) Mâide/90-91:¹⁶³

a) İbn Ömer: “Resûlullah şöyle buyurdu: ‘Kim dünyada şarap içer ve bunu yaptığı için tevbe etmezse, Allah onu ahirette ona haram kılar.’”¹⁶⁴

b) İbn Ömer: Sarhoş edici her şey “hamr”dır ve sarhoş edici her şey haramdır.¹⁶⁵

c) İbn Ömer: “Resûlullah (sas) şöyle buyurdu: ‘Şüphesi ki Allah şaraba (hamr), onu sıkana, sıktırana, tedârik edene, kendisi için tedârik ettirene, satana, alana, içirene ve içene lânet etti; onun kazancını da Müslümanlara haram kıldı.’”¹⁶⁶

d) İbn Ömer: “Meysir kumardır.”¹⁶⁷

6) Mâide/95:¹⁶⁸

a) İbn Ömer: “Beş hayvan vardır ki, ihramlı kimsenin onları öldürmesinde bir günah yoktur: Kuzgun, çaylak, akrep, fare ve azgın köpek.”¹⁶⁹

b) Eyyûb: “Ben Nâfi’ e ‘Peki yılan?’ diye sordum. O da ‘şüphesiz ki yılan da (bu nevidendir)’ dedi.”¹⁷⁰

7) Mâide/96:¹⁷¹

“Abdurrahman, İbn Ömer’e geldi ve karaya bir sürü balığın vurduğunu haber verdi. İbn Ömer ise onların yenmesini yasakladı. Daha sonra bana ‘Ey Nâfi’ mushafı getir’ dedi, ben mushafı getirince ‘أَجَلٌ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ’ âyetini okudu

¹⁶² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, III, 72 (hadîs no: 12207).

¹⁶³ Mâide, 5/90-91: “ (90) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (91) يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ (91) Ey iman edenler! Şarap (müskirat), kumar, (tapınılan) dikili taşlar ve fal okları ancak şeytanın amelinden birer pisliktir. O halde bunlardan içtinâb ediniz ki felâha eresiniz. Şeytan, şarap ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve buğz sokmak; sizi, Allah’ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık (bunlara) son veriyorsunuz değil mi? ”

¹⁶⁴ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, I, 158 (Eserin “er-Rüvât an Mâlik” bölümünden).

¹⁶⁵ Şâfiî, *Müsned*, s. 284.

¹⁶⁶ Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fi Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1994, II, 224.

¹⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’ân*, IV, 1197.

¹⁶⁸ Mâide, 5/95: “ هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ أَوْ كَفَّارَةً طَعَامِ مَسَاكِينَ أَوْ عَدْلًا ذَلِكَ صِيَامًا لِيَذُوقَ وَبَالَ أَمْرِ عَفَا اللَّهُ عَمَّا سَلَفَ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمِ اللَّهُ مِنْهُ وَاللَّهُ عَزِيزٌ ذُو انْتِقَامٍ : Ey iman edenler! İhramlı iken av hayvanı öldürmeyin. Sizden taammüden onu öldürene, ehli hayvanlardan, öldürdüğü kadar olduğuna içinizden iki âdil kimsenin hükmedeceği ve Kabe’ye ulaşacak olan bir kurbanı ödeme; yahut miskinlere yemek yedirme keffâreti veyahut yaptığının ağırlığını tatmak üzere bunlara denk oruç tutma cezâsı terettüp eder. Allah geçmişte olanları affetmiştir ancak kim (bu suç) tekrar ederse Allah ondan intikam alır. Allah Aziz’dir ve intikam sahibidir!”

¹⁶⁹ Mâlik b. Enes, *Muvattâ*, III, 519 (“Hacc”, 88).

¹⁷⁰ Bkz. İbn Abdilberr, *el-İstizkâr*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2000, IV, 151.

¹⁷¹ Maide, 5/96: “ أَجَلٌ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ وَحَرَّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرْمًا وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ : Deniz avı yapmak ve onu yemek hem size hem de yolculara bir geçimlik olarak helâl kılındı. Kara hayvanlarını avlamak ise, ihramda bulunduğunuz müddetçe size haram kılındı. Huzuruna toplanacağınız Allah’a karşı takvâli olun!”

ve (görüşünden vazgeçip) dedi ki: ‘*Onun (denizin) taâmı karaya vuranlardır. Git ona yetiş ve yenmesini emret.*’¹⁷²

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Nâfi‘’den intikal eden tefsirle ilişkili rivâyetlerin ana eksenini fikhî hüküm bildiren âyeterle ilgili olanlar oluşturmaktadır. Bunların önemli bir kısmının, Nâfi‘ tarafından bizzat âyet tefsiri olarak nakledilmediği ancak müfessirler tarafından fikhî hüküm içeren âyetlerin tefsirinde kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Abdullah b. Ömer’in nasıl abdest aldığıyla ilgili en küçük detaylara varıncaya kadar aktarması, Nâfi‘’in hem keskin nazarlı bir gözlemci olduğunu hem de Hz. Peygamber’in (sas) ashâbından olan üstadının yaptığı her şeyi, tabiri caizse “milim şaşmadan” alıp kendi öğrencilerine aktardığını gösteren güzel örneklerden biridir.

Nâfi‘’in yapmış olduğu açıklamaların kâhir ekseriyeti Abdullah b. Ömer’den nakildir. Hocasından öğrendiği bilgileri kimi zaman kendisine intikal eden sorular üzerine, kimi zaman da ilim talep eden öğrencilerine ders makamında aktardığı anlaşılmaktadır. Bu durum, Nâfi‘’in yorum yapma kabiliyetinden mahrumiyetiyle değil sahabenin sözünü kendi görüşlerine takdim etmeleriyle ilgilidir. Bu bakımdan onların ana gayesinin yorum üretmek değil, Hz. Peygamber’den (sas) tevârüs eden sahih bilgiyi ve doğru İslamı öğrenip öğretmek olduğu söylenmelidir. Bu arada tâbiî bilginler hangi sahâbîye veya sahâbîlere öğrencilik yapmışlarsa ilmî birikimleri ona göre şekil almıştır. Üstadı Abdullah b. Ömer fakih sahâbîlerden olduğu için Nâfi‘’in de ilmî birikiminin daha ziyâde fikhî ekseninde toplandığı anlaşılmaktadır. Nâfi‘’den gelen rivâyetlerin ekserisini fikhî âyetlerle ilgili olanların oluşturması bunun bir göstergesidir. Savaş esnasında nasıl namaz kılınacağı gibi görece daha teorik meselelerin çok az olduğu bu rivâyetlerin genel karakteristiği ise hac, nikâh, talak, mehir, abdest, yemin, yemin keffareti, teyemmüm, avlanma gibi doğrudan günlük hayata ve amele yönelik bilgilerden oluşmaktadır.

Mevâlînin, Arap toplumuna sonradan dâhil olan, köken itibariyle ekseriyetle Arap olamayan unsurlardan oluştuğu göz önüne alınırsa, bu sınıfa mensup tâbiîlerin İslâmî ilimlerle birlikte içinde buldukları Arap kültürünü de öğrendiklerini hesaba katmak gerekir. Gerçek şu ki Kur’ân âyetlerinin özellikle ibadet ve muâmelata bakan kısmı, ilk muhatapların anlayacağı şekilde, onların yaşadıkları hayatı ve kültürü göz ardı etmeden

¹⁷² Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân*, XI, 63-64.

nâzil olmuştur. Dolayısıyla Nâfi‘ örneğinde, mevâlî mensubu olan bir tâbînin kendi öz kültürü temelinde yorum ürettiğini göremiyoruz. Aksine âyetlerin ne ifade ettiğini, ilk muhatap kitleden Kureyşî bir Arap olan Abdullah b. Ömer’den öğrenmiş ve çoğunlukla öğrendiklerini aktarmakla yetinmiştir. Dönemin tefsir faaliyetleri hakkında aydınlatıcı ipuçları veren söz konusu nakiller, bu yönüyle tâbîî bilginlerin de tıpkı ashâb-ı kirâm gibi Allah rızasını esas maksat yaptıklarının göstergesidir. Nitekim sahâbîlerde olduğu gibi tâbîîlerin de tefsiri sırf malumat edinmek yahut malumatfuruşluk yapmak için değil doğrudan hayata tatbik etmek gayesiyle öğrenmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdürezzak es-San’ânî, İbn Hümam Ebû Bekir el-Himyerî el-Yemânî (v. 211/ 826), *el-Musannef*, I-XI, thk. Habîburrahman el-A’zamî, el-Mektebü’l-İslâmî, Beyrut 1983.
- Acar, İbrahim, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, XXXIX, 496-500.
- Atar, Fahrettin, “Muhâlea”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2005, XXX, 399-402.
- el-Bâcî, Ebu’l-Velîd Süleyman b. Half et-Tücübî el-Kurtubî (v. 474/1081), *el-Müntekâ Şerhü’l-Muvattâ*, I-VII, Matbaatu’s-Saâde, Mısır 1332/1917.
- el-Beğavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mesûd b. Muhammed b. el-Ferrâ (v. 516/1122), *Me’âlimu’t-Tenzil fî Tefsîri’l-Kur’ân*, I-V, thk.: Abdürrezzak el-Mehdî, Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut 1998.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah İsmail b. İbrahim el-Cu’fî (v. 256/870), *Sahihu’l-Buhârî*, I-IX, thk.: Muhammed Züheyr b. Nasır en-Nasır, Dâru Tavki’n-Necât, Beyrut 2002.
- Cevad Ali (v. 1408/1988), *el-Mufasssal fî Târîhi’l-Arabi Kable’l-İslâm*, XX, Dâru’s-Sâkî, Beyrut 2001.
- Demircan, Adnan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV (Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları), İstanbul 2011.
- Döndüren, Hamdi, “Îlâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2000, XXII, 61-62.
- Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/889), *Sünen*, I-V, nşr.: Mahmûd Avvâme, Dâru’l-Kible/Cidde - Müessesetü’r-Reyyân/Beyrut 1998.
- Ebû İshâk eş-Şîrâzî, İbrahim b. Ali (v. 476/1083), *Tabakâtu’l-Fukahâ*, thk.: İhsan Abbas, Dâru’l-Râidi’l-Arabî, Beyrut 1970.

- Erul, Bünyamin, “Mesrûk b. Ecda”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2004, XXIX, 336-337.
- el-Ezrakî, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdullah b. Ahmed (v. 250/865), *Ahbâru Mekke ve mâ Cae fihâ mine'l-Âsâr*, I-II, thk.: Rüşdî es-Sâlih Mûlahhas, Dâru'l-Endelûs, Beyrut trz.
- Gördük, Yunus Emre, *Tâbiîn Döneminde Kur'an Tefsiri -Nâfi' Mevlâ İbn Ömer Örneği-*, Siyer Yayınları, İstanbul, 2017
- el-Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Hamdûye (v. 405/1014), *el-Müstedrek alâ's-Sahîhayn*, I-IV, thk.: Mustafa Abdülkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- Hatalmış, Ali, “İslam'ın İlk Dönemlerinde İdârî Hayatta Köle ve Mevalî”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIII/2, Temmuz-Aralık 2013, ss. 151-171.
- İbn Abdilberr b. Âsım el-Kurtubî, Ebû 'Amr Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed (v. 463/1071), *el-İstizkâr*, I-IX, thk.: Sâlim Muhammed 'Atâ/Muhammed Ali Muavvid, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed et-Temîmî er-Râzî (v. 327/939), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-X, thk.: Es'ad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr, Suudi Arabistan 1998.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman (v. 235/849), *el-Kitâbu'l-Musannef fî'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, I-VII, thk.: Kemal Yusuf el-Hût, Mektebetü'r-Rüşd, Riyad 1409/1989.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekir el-Bermekî el-Erbilî (v. 681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yan ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, I-VII, thk.: İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut trz.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer el-Kureşî el-Basrî ed-Dımaşkî (v. 774/1373), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-VIII, thk.: Sâmi b. Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1999.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükrim b. Ali Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn el-Ensârî er-Ruveyfâ el-İfrîkî (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Dâru's-Sâdir, Beyrut 1992.
- İbn Tağriberdî, Ebu'l-Mehâsîn Cemâlüddîn Yûsuf (v. 874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Melûki Mısır ve'l-Kâhire* I-XVI, Vizâretü's-Sekâfeti ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, Dâru'l-Kütüb, Kâhire trz.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah el-Mısırî el-Kureşî (v. 197/813), *Tefsîru'l-Kur'ân Mine'l-Câmi'*, I-III, thk.: Miklûş Mûrânî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 2003.
- Kurban, Nur Ahmet, “Mevâlî Müfessirlerin Kur'ân Tefsîrinin Oluşumuna Katkıları ve Onlara Yöneltilen Eleştiriler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: IV/4, Sayı: 16, Kış: 2011, s. 259-273.

- Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir el-Medenî (v. 179/795), *el-Muvattâ*, I-II, (Ebû Mus'ab ez-Zührî rivâyeti), thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf /Mahmûd Halîl, Müessesetü'r-Risâle, 1412/1991.
- Mekkî b. Ebî Talib, Ebû Muhammed el-Kayrevânî el-Mâlikî (v. 437/1045), *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi*, I-XIII, nşr.: Câmîatu's-Şârîka: Külliyyetü's-Şeria ve Dirâsâtî'l-İslâmiyye, Mecmûatu Buhûsi'l-Kitab ve's-Sünne, 2008.
- Mikdâd, Mahmûd, *el-Mevâlî ve Nizâmü'l-Velâ Mine'l-Câhiliyye İla Evâhiri'l-Asri'l-Ümevî*, Dâru'l-Fıkr, Dımaşk 1988.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbûrî (v. 261/875), *Sahih*, I-V, thk.: Muhammed Fuâd Abdülbakî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut trz.
- en-Nehhâs, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yunus el-Muradî en-Nahvî (v. 338/949), *Me'âni'l-Kur'ân*, I-VI, thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, Mekke 1409/1990.
- en-Nesâî, el-İmam Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-X, thk.: Hasan Abdülmün'im eş-Şiblî, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2001.
- Sünen*, I-IX, thk.: Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebu'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Halep 1986.
- en-Nevevî, Ebû Zekeriyya Muhyiddîn Yahya b. Şeref (v. 676/1277), *Tehzîbu'l-Esmâi ve'l-Luğât*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- Öğüt, Salim, "Meş'ar-i Harâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2004, XXIX, 361.
- Öztürk, Mustafa, *Mevâlînin Hadîs Rivâyetindeki Yeri*, Yedirenk, İstanbul 2012.
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osman el-Horasânî el-Cüzcânî (v. 227/842), *et-Tefsîru Min Süneni Sa'îd b. Mansûr*, I-V, thk.: Sa'îd b. Abdullah b. Abdülazîz Âl-u Hamîd, Dâru's-Samî'î, Riyad 1997.
- es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrahim (v. 427/1036), *el-Keşf ve'l-Beyan an Tefsîri'l-Kur'ân*, I-X, thk.: Ebû Muhammed b. Âşûr, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 2002.
- es-Suyûtî, Ebu'l-Fadl Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (v. 911/1505), *ed-Dürri'l-Mensûr*, I-VIII, Dâru'l-Fıkr, Beyrut trz.
- eş-Şâfiî, el-İmam Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şâfi' b. Abdilmuttalib b. Abdi Menaf el-Muttalibî el-Kureşî el-Mekkî (v. 204/820), *el-Müsned*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1400/1979-80.
- Tefsîru'l-İmami's-Şâfiî*, I-III, thk.: Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Dâru't-Tedmüriyye, Suûdi Arabistan, 2006.

- et-Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb Ebu'l-Kâsım (v. 360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk.: Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiye, Kâhire trz.
- et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed İbn Cerîr (v. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, I-XXIV, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2000.
- Târîhü't-Taberî (Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk)*, I-XI, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387/1967.
- et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa es-Sevre (v. 209/825), *el-Câmiu's-Sahîh (Sünenü Tirmizî)*, I-V, Şirketü'l Mektebe ve Matbaati Mustafa el-Bâbî'l-Halebî, Mısır 1975.
- Ulu, Arif, "Tâbiîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2010, XXXIX, 328-330.
- el-Vâhidî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Neysâbûrî eş-Şâfiî (v. 468/1076), *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, I-IV, thk.: Heyet, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1994.
- Yiğit, İsmail, "Mevâlî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2004, XXIX, 424-426.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzak el-Hüseynî Ebu'l-Feyz Murtazâ (v. 1205/1790), *Tâcu'l-Arûs*, I-XL, Dâru'l-Hidâye, Beyrut trz.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman (v. 748/1347), *el-İberu fî Haberi Men Ğaber*, I-IV, thk.: Ebû Hacer Muhammed Sa'îd b. Besyûnî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut trz.
- Tezkiretü'l Huffâz*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin (v. 1977), *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-II, Mektebetü Vehbe, Kâhire trz.
- Zeydan, Corci, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, I-V, Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut trz.